

Tarihi Yarımada'nın Görünmeyenlerini Görmek: Aetius Sarnıcı'na Arendtçi Bakış

Seeing the Invisibles of the Historical Peninsula: Arendtian View of the Cistern of Aetius

Seda Nur Gündüz* , Emel Birer**

Öz

Bizans döneminde, kentin tepe noktalarına yerleştirilen açık su sarnıçları tarihten bu yana değişen işlevleriyle günümüze kadar gelebilmişlerdir. Uzun bir tarihsel ve işlevsel yolculuğu hafızasında barındırmakta olan çukurlar günümüz İstanbul'unda görünür değildir. Bu hipoteze 20. yüzyıl siyaset bilimci ve felsefeci Hannah Arendt'in kamusal alanda görünebilirlik söylemlerinin kentsel mekânda bulunduğu karşılıklara bakılarak ulaşılmıştır. Bu çalışmanın amacı Tarihi Yarımada'da bulunan ve köklü tarihiyle kentsel mekânda görünebilir olması beklenen çukurbostanların görünebilirliğinin önüne geçen nedenleri araştırmaktır.

Çalışma kapsamında Mese (Divanyolu) üzerinde yer alması ve Theodosius Surları'na yakınlığı nedeniyle Karagümrük'teki Aetius Sarnıcı (Karagümrük Çukurbostanı) şimdiki Vefa Stadyumu örnek alan seçilerek sarnıcın görünebilirliği, tarihi ve sosyal bağlamları tartışılarak alt ve üst ölçek ilişkileri üzerinden incelenmiştir. Aetius Sarnıcı'nın bugün kamusal alan olamayışı, stadyum kullanımının sarnıcın duvarlarının üzerini örtmesi ve 1600 yıllık değerinin göz ardı edilmesi gibi bulguların tespit edilip sarnıcın görünebilirliğinin sağlanabilmesi durumunda, Tarihi Yarımada gezi rotalarına yeni bir varış noktası eklenerek anlamlı bir bütün oluşturulacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Görünebilirlik, Açık sarnıçlar, Çukurbostanlar, Arendt, Kamusal alan

Abstract

The open cisterns that were built on the hills of Istanbul have been able to survive through centuries, beginning from the Byzantine period, and with certain changes in their function. Paradoxically, defining the cisterns as *visible* is not possible in today's Istanbul, despite their historical background. Accordingly, this hypothesis has been suggested based upon spatial reflections of Hannah Arendt's discourses on visibility in the public realm. Therefore, the purpose of the research is to investigate the reasons behind the facts that make the cisterns (Çukurbostans) invisible –while they are expected to be visible. Within the scope of this study, the Cistern of Aetius (Karagümrük Çukurbostanı, Vefa Stadium today) has been chosen as a case study because of its close proximity to the Theodosian Walls and its location on the Mese (Divanyolu for Ottoman Empire). As the Arendtian perspective defines the visibility in public spaces, the selected cistern has been examined in terms of large and small scale contexts and historical and social contexts. The findings show that the cistern turned into a semi-public space, because a stadium is open only when there is a football match. On the other hand, the architectural shape of the stadium hides the 1600-year old walls of the cistern. Therefore, the cistern is not visible, both

* **Sorumlu Yazar:** Seda Nur Gündüz (Mimar), İstanbul Teknik Üniversitesi, Kentsel Tasarım Anabilim Dalı, Kentsel Tasarım Yüksek Lisans Programı Mezunlu, İstanbul, Türkiye. E-posta: sedangunduz@gmail.com ORCID: 0000-0003-1021-3520

** Emel Birer (Prof. Dr.), İstanbul Kültür Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: emelbirer@gmail.com ORCID: 0000-0003-0152-3690

Atıf: Gündüz, Seda Nur ve Birer, Emel. "Tarihi Yarımada'nın Görünmeyenlerini Görmek: Aetius Sarnıcı'na Arendtçi Bakış." *Art-Sanat*, 15(2021): 109–132. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2021.15.0005>

physically and perceptually. Therefore, When the cistern becomes visible, it will be a new touristic destination in the Historical Peninsula.

Keywords

Visibility, Open Cisterns, Çukurbostan, Arendt, Public Space

Extended Summary

The open cisterns -also called *Çukurbostan*- built on the hills of Istanbul have been able to survive through centuries, beginning from the Byzantine period, and with specific changes in their functions. For example, before they turned into public spaces (parks/green areas) or semi-public spaces (such as a football stadium), they served as edible gardens for urban agriculture (both in the Byzantium and Ottoman periods), elephant houses for the elephants belonging to the Ottoman Empire, and mini football fields for local people mostly in the 1980s and earlier. As the above-exemplified functions indicate, these great pits had always been beneficial for society. Similarly, while they were part of the water supply system of Istanbul, the stored water was utilized for agricultural purposes. In brief, the practical use of cisterns in the past refers to publicness and public service. Whereas at present, even though they preserve and maintain their existence as public parks (and as a football stadium), the publicness of the parks is a topic of discussion, it is paradoxically invisible in the urban space. Thus, defining the cisterns as *visible* is not possible in today's Istanbul, despite their historical background. In this perspective, the hypothesis pointing out invisibility has been suggested based upon the spatial reflections of Hannah Arendt's discourses on visibility/appearance in the public realm. According to Arendt a) the most extensive publicity constitutes the appearance that the entire society realizes. Moreover, b) visibility defines publicness not only for today's society but also for the community that lived in the past, and that will live in the future. On the other hand, c), as Arendt asserts, every being must be apparent and have a specialized form and benefit. Lastly, d) the public realm is rather peculiar to human nature than a handmade work or physical effort. Correspondingly, the purpose of the research is to investigate the reasons behind the facts that make the open cisterns (Çukurbostan) invisible –while they are expected to be visible.

The Historical Peninsula that is located in the area surrounded by the Theodosian Walls comprises three open cisterns: the Cistern of Mocius (a public park), the Cistern of Aspar (a public park), and the Cistern of Aetius (a football stadium). These cisterns play a prominent role in the city by their several distinctive features, depending upon their locations and land uses. However, to highlight these great pits' invisibility, one of them needed to be selected based upon its past and present conditions. Therefore, within the scope of this study, the Cistern of Aetius (Karagümrük Çukurbostanı, Vefa Stadium today) constitutes the case study because of its proximity to the Theodosian

Walls and its location on the Mese (*Mese* in Byzantium, *Divanyolu* in Ottoman Empire and Fevzi Paşa St. today). With regards to its general features, the 20,700 square meters open cistern with about 11 meters of walls is located on a long crowded historical axis called *Fevzi Paşa Caddesi* (*Mese, Divanyolu*). Nevertheless, its connection to this historical axis was disabled after making it semi-public by the Vefa Football Club's buildings and stadium. The findings show that the cistern turned into a semi-public space, because a stadium is open only when there is a football match. On the other hand, the architectural shape of the stadium hides the 1600-year old walls of the cistern. Therefore, the cistern is not visible, both physically and perceptually.

Accordingly, the reasons behind the invisibility of the open cistern are addressed through the Arendtian perspective. Concerning this, Arendt's definitions of the visibility in public spaces that is summarized above in a, b, c, d refer to a set of contexts to investigate: the large scale context (a), historical context (b), small scale context (c) and social context (d). Consequently, the findings of contextual inquiry show that the Cistern of Aetius (Karagümrük Çukurbostanı) does not play a significant role in large scale connections to the Historical Peninsula and the rest of Istanbul, contrary to its proximity to the Theodosian Walls that represent the edges of the Historical Peninsula. Secondly, in the historical context, not having a connection to the cistern's past due to hosting an architectural function that is not related to any public purpose is another main finding. Moreover, since the football stadium engages with a small group of people, the appearance of historicalness to the local people and tourists is a matter of concern. Otherwise, the crucial attachment with its past will completely disappear. Thirdly, the findings on the small scale context show the disconnect between the cistern and its local environment. The local citizens are neither able to directly enter and participate in the vast pit (because access is not provided), nor see the parts of the cistern from the streets that surround the pit. Lastly, the social context examination reveals that local governments and authorities are ignoring a possible public space with high potential thanks to both of its size and of the dense population of Karagümrük.

Arendt multidimensionally questions the issue of visibility. In response to this, this study suggests relevant solutions for the visibility of the place. In order to be a part of the city on a large scale, the cistern should be turned into an entrance of the Historical Peninsula. To protect the historicalness, the walls of the cistern should connect to visitors from different perspectives. On a small scale, the cistern should be welcoming to every citizen for more publicness. Lastly, as a contextual solution, greening the pit is going to make the city have a new public green which is also relevant to the cistern's previous uses. In conclusion, when the visibility problems of the open cistern can be overcome, it will fit into a meaningful whole as a new tourist destination in the Historical Peninsula.

Giriş

Köklü bir geçmişin üzerine kurulu olan bugünün İstanbul'u tarihe ait değerleri hâlâ üzerinde yaşatmaktadır. Bu değerlerden bazıları günümüzde farklı noktalarda varlığını sürdürmekte olan Bizans dönemine ait açık sarnıçlardır. Şehirlerde devasa çukurlar oluşturan bu yapılar, fark edilebilir geometrilerine rağmen, tarihten bu yana değişen rolleriyle görünebilirliklerini yitirmişler ya da gerektiği gibi görünebilir olamamışlardır. Bugün artık, şehrin tarihsel alt katmanlarına inildiğinde inşa edildiği döneme ışık tutarak şehirlinin geçmişle bugün arasında kuracağı zihinsel köprüde rol oynaması gereken yaklaşık 1600 yıllık açık sarnıçların görünebilir olmaması durumu tartışmaya açılmalıdır.

Söz konusu yapıların görünebilirliği neden önemsenmelidir? Halbwachs'a göre, geçmişi anmanın ve anımsamanın yolu, hatırayı temsil eden fiziksel bir karşılığın olmasıyla mümkündür. Fiziksel temsil ya mekânın kendisidir ya da mekânı oluşturan öğelerden biridir. Buna ek olarak bireyin zihni, geçmişi anlamlandırma eylemini gördüğü, duyduğu, hissettiği ve içinde bulunduğu mekânda gerçekleştirir. Böylece, bireylere özgü çok yönlü anlamlar bir araya gelip kolektif hafızayı oluşturabilir. Bireylerin hafızasında yüklenen nesnenin anlamını yitirmesi ya da ortadan kaldırılması hâlinde toplumsallık zedelenecektir¹. Bu bağlamda tarihî değerlerin şehir hayatına katılarak korunması gerektiğine şüphe yoktur. Aksi takdirde, Jacobs'un şehirleri karanlık arazilere benzettiği metaforunda olduğu gibi şehri ateşle aydınlatması gereken bu noktalar zayıflayarak sönmükleşir ve karanlığın bir parçası hâline gelir. Jacobs, burada sadece sönmükleşen tekil bir noktadan bahsetmemektedir. Bu durumda söz konusu tekil noktanın etkilediği çevre de belirsizliğe katılacak ve görünürlüğü kaybedecektir. O hâlde yapılması gereken orada yeni bir ateş yakmak, canlılığın enerjisinden faydalanmaktır. Yeni kazandırılan canlılığın etkisi bir merkezden başlayarak dalgalar hâlinde yayılacaktır². Lynch bir unsurun görünebilirliğini artırmak için onu bir anlamsal ilişkiler bütünü içine yerleştirmek gerektiğini düşünür³. Norberg-Schulz ise *Genius Loci*'de bireyin yakın çevresiyle hatta yakın çevresine ait spesifik bir öge ile arkadaşlık kurmasından bahseder. Bu durum, bireyin kimliğini oluştururken çevresiyle içinde bulunduğu ilişkiden kendine katacaklarıyla ilgilidir. Geçmişte ilkel insanın yaşadığı coğrafyanın belirleyici özellikleriyle, şimdiki modern insanın yaşadığı şehrin öne çıkan yanlarıyla özdeşleşerek yaşaması bireyin kendi kimliğinde birtakım izler bırakmaktadır. Kısaca birey bulunduğu çevrenin özelliklerini kendi kimliğinde açıkça taşır ve onu bilinçli biçimde topluma yansıtır⁴.

1 Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, çev. Mary Douglas (New York: Harper-Colophon Books, 1950), 141.

2 Jane Jacobs, *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı*, çev. Bülent Doğan. (İstanbul: Yayılcık Matbaası, 1961), 390-392.

3 Kevin Lynch, *Kent İmgesi*, çev. İrem Başaran (İstanbul: Doğa Basım İleri Matbaası, 1960), 111.

4 Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture* (New York: Rizzoli, 1980), 6-23.

Yukarıda mimarlık ve şehir tasarımı disiplinlerince temel kabul edilmiş kuramcılarının kullanıcı ve yapı çevresi hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Kamusal alanın görünülebilirliği mimarlık ve şehir disiplinleri dışında sosyal bilimlerde alanındaki gelişmeler ve değişimlere de paralellik göstermektedir. Siyaset bilimci ve felsefeci Hannah Arendt⁵, kamusal alanın çıkış noktasını ve kamusal alan kavramını sosyal sorunlara dayandıran iki temel özellikten bahseder: İlki kamusal alanın kamu alanında görülebilir olması, yani ulaşılabilir, en aleni durumda olması, ikincisi kamu kelimesinin bize ait olandan başka, topluca kullanılabilir bir dünyayı anlatmasıdır. Sarnıcıların (Çukurbostanların) günümüzde içinde buldukları çevrede görünebilirlik sorununun aslında bir mimarlık ve şehir sorunu olmasının yanında toplumsal bir sorun olarak da görülmesi gerekmektedir. Çünkü zaman içerisinde çeşitli işlevlere ev sahipliği yapan şehir çukurları, bulunduğu çevredeki mekânsal organizasyonu yönlendirip bir ilişkiler bütünü parçası olamamış, kullanıcı hayatında ve hafızasında etkili bir noktaya yerleşmemiş ve bunun sonucu olarak da canlılığını yitirerek görünür olamama sorunu ile karşı karşıya bırakılmıştır.

Tarihi Yarımada'nın Çukurbostanları

İstanbul'un Konstantinopolis olduğu 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmasıyla başlayan⁶ Bizans Dönemi'ne karşılık gelen dönemde şehrin su ihtiyacı sarnıçlar tarafından karşılanmaktaydı⁷. Açık ve kapalı olarak inşa edilen, çeşitli boyutlardaki bu su hazneleri şehrin yüksek noktalarına kurulumuş ve dönemin isale hattının birer parçasıydı⁸. Günümüzde çeşitli kaynaklarda, bugüne kadar ulaşmış, ulaşmamış ya da kalıntılarına rastlanan açık ve kapalı çoğu sarnıç hakkında bilgiler yer almaktadır⁹. Bunlardan Kazım Çeçen, "Roma Su Yollarından En Uzununu" adlı eserinde sarnıçların rollerine değinmiştir¹⁰. Bu konudaki çalışmalarıyla öne çıkan James Crow, 2008'de son çalışmasını yayınlamıştır¹¹. Bu bilgiler dâhilinde, kapalı sarnıçlara oranla çok daha büyük boyutlarda inşa edilmiş olan ve tamamı ya da tamamına yakını bugünün İstanbul'una kadar ulaşmış olan dört açık hava sarnıcından bahsedilmektedir. Bunlardan üçü, tahminen Bizans'ın son dönemlerinde tarım arazisine dönüştürüldükleri için halk arasında *Çukurbostanlar*¹²

5 Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: Ayhan Matbaası, 1958).

6 Semavi Eyice, "Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşünün Başlangıcı: 800 Yıl Önce Dördüncü Haçlı Seferi'nin İstanbul'u İşgali", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 16 (1) (2004), 184.

7 Semavi Eyice, "Sarnıçlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1993), 469-471; Ali Selçuk Biricik, "İstanbul Şehri ve Su", *Marmara Coğrafya Dergisi* 2 (1998), 23.

8 Özkan Ertuğrul, "İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989), 74.

9 Kerim Altuğ, "Planlama İlkeleri ve Yapım Teknikleri Açısından Tarihi Yarımada'daki Bizans Dönemi Sarnıçları", *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları* 15 (2012), 17.

10 Kazım Çeçen, *Roma Su Yollarından En Uzununu* (İstanbul: Türkiye Sinaî Kalkınma Bankası A.Ş., 1996).

11 James Crow, Jonathan Bardill ve Richard Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople* (London: Journal of Roman Studies Monograph, 2008), 11.

12 Haluk Çetinkaya, "İstanbul'un Bizans Dönemi Mimarisi, Bizans Mimarisi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 8 (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yay, 2016), 36-37.

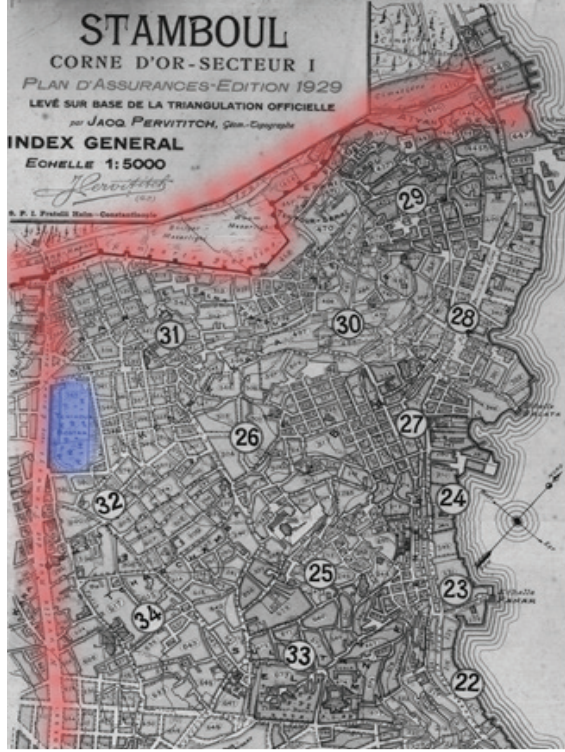
olarak bilinen, küçükten büyüğe Mokios Sarnıcı (Altımermer Çukurbostanı, Fındıkzade), Aspar Sarnıcı (Çarşamba Çukurbostanı, Balat) ve Aetius Sarnıcı (Karagümrük Çukurbostanı, Karagümrük)'dir. Dördüncü ve en küçüğü ise surların dışında bulunan ve Hebdemon Sarnıcı adıyla bilinen Bakırköy'deki Fildamı'dır. Aspar ve Mokios Sarnıcıları Konstantin Surları'nın, Aetius Sarnıcı ise Theodosius Surları'nın içinde kalan alanda yer almaktadır. Altuğ'a göre bu üç sarnıç, Bizans döneminin yerleşim yerlerine ışık tutması nedeniyle önemlidir. Konstantin Surları, Theodosius Surları ve Mese¹³ (Divanyolu) bu yerleşim yerlerinin anlaşılmasına referans veren başlıca akslardır (G. 1, G. 4), dolayısıyla sarnıçların bu akslarla olan ilişkisi önemlidir¹⁴. Aetius ve Aspar sarnıçları 5. ve 6. tepeler arasında, Mokios ise 7. tepenin en üst noktasına kurulduğundan dolayı İstanbul'un coğrafi yapısını da vurgulamaktadır¹⁵. Bunun yanında açık sarnıçların konutlardan ziyade Konstantin ve Theodosius surları arasında kalan tarım alanlarına su sağladığı düşünülmektedir. Bu düşünce ışığında dönemin İstanbul'unda tarıma verilen öneme dair de tahmin yürütülebilmektedir. Çünkü halkın ihtiyacını karşılayan kaynakların görece küçük hacimli sarnıçlar olduğu bilgisine ulaşılması, büyük hacimli sarnıçların da daha geniş çaplı amaçlara hizmet ettiğine işaret etmektedir¹⁶.

13 "Mese" incelenen tüm kaynaklarda "Divanyolu"nun Bizans dönemindeki adı olarak geçmektedir.

14 Kerim Altuğ, "İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı" (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013), 46. Altuğ, sarnıçların akslarla ilişkisine değinirken, Özyurt ve Pilehvarian'ın Magdalino'nun "Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul, Topografya ve Yerleşim" adlı makalesinden aktarımlarından hareketle İstanbul'un tepe konumları ve sur inşalarına yapılan vurgudan yola çıkmıştır. Bk. Melike Özyurt ve Nuran Kara Pilehvarian, "Bir Hristiyan Başkenti Olarak Konstantinopolis'in Kentsel Kurgusu", *GRID-Mimari Planlama ve Tasarım Dergisi* 1(2) (2018), 158.

15 Semavi Eyice, "Aetios Sarnıcı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay, 1993), 86; Semavi Eyice, "Aspar Su Haznesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.1 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay, 1993b), 356-357; Semavi Eyice, "Mokios Sarnıcı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay, 1993c), 482-483; Eyice, "Sarnıçlar", 469-471; Altuğ, "İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı", 52; Özkan Ertuğrul, "Mimarlık Tarihi İçinde İstanbul Bizans Su Mimarisinin Durumu-I", *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 3(8) (2019), 295.

16 Altuğ, "İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı", 46.

G. 1: Pervititch Haritası üzerinde Aetius Sarnıcı, Theodosius Surları. O tarihlerde tramvay yolu olan Fevzi Paşa Caddesi ve şimdiki adı Savaklar Caddesi olan araç yolu. (Pervititch Haritası, 1929 üzerine işleme Gündüz ve Birer, 2020).

Çukurbostanlar, günümüze ulaşana kadar tarihte birtakım süreçlerden geçmiştir. Su sarnıcı olmak üzere inşa edildikten sonra Aetius 421 yılı, Aspar 459 yılı, Mokios ise 491-518 yılları arasında kullanıma açılmıştır¹⁷. Bazı kaynaklar, Osmanlı döneminde haznelerdeki suyun sağlıklı koşullarda bulunmasından ötürü bostan olarak kullanılmaya başladıklarını aktarmaktadır¹⁸. Eyice'ye göre sarnıçlar Bizans döneminde de kurumuş ve bostan olarak kullanılmıştır. Hatta Mokios Sarnıcı Türk döneminde de bostan olarak hizmet vermiştir¹⁹. 1970-1980'li yıllar arasına ait hava fotoğraflarından ise sarnıcın futbol sahasına dönüştüğü, tahminen 2000'lerden sonra ise park olarak kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir²⁰. Eyice, Aspar Sarnıcı'nın süreçlerine dair benzer detaylar vermektedir. Ancak Mokios ve Aetius Sarnıcı'larından farklı olarak 16. yüzyıldan 1985'e kadar buradaki küçük bir mahallenin varlığından söz etmektedir. 1985'ten sonra ise bu yapılar belediye tarafından yıkılarak pazaryerine dönüştürülmek istense de esnaf

17 Ertuğrul, "İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi", 219, 221, 223; Eyice, "Aetius Sarnıcı", 86; Eyice, "Aspar Su Haznesi", 356-357; Eyice, "Mokios Sarnıcı", 482-483.

18 Enis Karakaya, "İstanbul'da Osmanlı Öncesi Döneme Ait Sarnıçlar," *İslam Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay, 2009), 161-162.

19 Eyice, "Mokios Sarnıcı", 482-483.

20 Erişim 23 Nisan 2020, <https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/>

bu karara destek olmamıştır²¹. Hava fotoğrafları ise 1985-2000 yılları arasında parka dönüştürülme girişimlerine işaret etmektedir²². Bizans ve Osmanlı'dan sonra da bostan olarak kullanılmaya devam eden Aetius Sarnıcı 1940'ta Vefa Spor Kulübü yapısının inşasıyla bugünkü Vefa Stadyumu'na ev sahipliğine başlamıştır²³.

G. 2: Altımermer Çukurbostanı'na (Mokios Sarnıcı) Ait Panoramik Görüntü (Emel Birer Arşivi, 2015).

Sarnıçların geometrileri bugünün İstanbul'unun şehir ölçeğinde ve şartlarında oldukça dikkat çekicidir. Aetius 20.700 m², Aspar 23.100 m², Mokios ise yüzeyde 24.900 m²'lik bir alan kaplamaktadır. Dört ya da beş katlı konutlar tarafından çevrilmiş devasa çukurlar, dar sokakların şehrin dokusundaki baskınlığı ile tezat oluşturmaktadır. Mokios ve Aspar sarnıçlarının geometrik şekli kareye yakındır (G. 2). Aetius Sarnıcı ise ince uzun, belirgin bir dikdörtgen olup Beyazıt'tan Theodosius surlarına kadar uzanan tarihi Bizans'taki Mese'nin, Osmanlı'daki Divanyolu'nun ve şimdiki Fevzi Paşa Caddesinin üzerinde yer almaktadır. Yükseklikleri sırasıyla yaklaşık 14 m, 10,5 m ve 15 m olan sarnıçların hacimleri yine aynı sırayla yaklaşık 290.360 m³, 242.590 m³ ve 374.850 m³'tür²⁴ (Tablo.1).

Tablo 1: Tarihi Yarımada Çukurbostanları Genel Bilgi Özeti (Gündüz ve Birer, 2020).

	Aetius Sarnıcı (Karagümrük Çukurbostanı)	Aspar Sarnıcı (Çarşamba Çukurbostanı)	Mokios Sarnıcı (Altımermer Çukurbostanı)
Yapım Yılı	421	459	491-518 yılları arası
Şimdiki Konumu	Karagümrük, Fatih	Balat, Fatih	Fındıkzade, Fatih
Yapıldığı Dönemdeki Konumu	Theodosius Surları içinde	Konstantin Surları içinde	Konstantin Surları içinde
Alanı/Hacmi	20.700 m ² /290.360 m ³	23.100 m ² /242.590 m ³	24.900 m ² /374.850 m ³
Şimdiki İşlevi	Vefa Spor Klübü, Vefa Stadyumu	Çarşamba Çukurbostan Parkı	Fındıkzade Çukurbostan Şehir Parkı
Önceki İşlevleri	Açık su sarnıcı, bostan	Açık su sarnıcı, bostan	Açık su sarnıcı, bostan

Tarihi çukurbostanlar/açık sarnıçlar, neredeyse yapıldıkları dönemden itibaren çeşitli müdahalelere uğrayarak bugünün İstanbul'una ulaşmayı başarmışlardır. Ancak sarnıçların gerek kendi bulunduğu kamusal alanda gerek içinde buldukları çevrede yapılan değişiklikler zamanla onları bulunduğu ortamda görünmez hâle getirmiş, ta-

21 Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları", *Arkitekt* 325 (1967), 17. Eyice, "Aspar Su Haznesi", 356-357.

22 Erişim 23 Nisan 2020, <https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/>

23 Eyice, "Aetios Sarnıcı", 86.

24 Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları", 16-20.

rihi değere sahip sarnıçlar günün onlara atanan işlevleri ile anılmaya başlamışlardır. Stadyum kullanımı Aetius Sarnıcı'nı yarı kamusalığa mahkûm ederken, şehir parkı olarak kullanılan Fındıkzade Çukurbostanı'nın kamusal olma çabası bulunduğu çevredeki etrafını saran konut yoğunluğu ile sınırlandırılmıştır. Aspar Sarnıcı, diğer adıyla Çarşamba Çukurbostanı için de benzer görünürlük sorunları geçerlidir.

“Görünürlük” kavramı tarihi değerlerin korunması, geleceğe taşınması ve sosyal birer unsur hâline getirilerek şehir hayatına katılmasında büyük önem taşımaktadır. Kavramı irdeleyen ve farklı boyutlardan ele alan Hannah Arendt'in düşünceleri, bu çalışmada görünebilirliğin incelendiği bağlamların tespit edilmesi için kullanılmış önemli söylemlerdir.

Arendt'in Görünürlük Tartışmaları Üzerine

Modern dönem siyaset bilimci Hannah Arendt'in *İnsanlık Durumu* adlı eserinde kamusal alanda görünürlük okumaları üzerine değerlendirmeler yer almaktadır. Arendt'in Antik Yunan'dan başlayarak yazdığı döneme kadar yaşanan sosyolojik süreçleri kamusal alan izleğinde ele aldığı ve yaşanan dönüşümler üzerine tartışarak eserde ürettiği düşünceler bu çalışmaya yön vermektedir. *Görünebilir olma, görünüş, görme, görüneni paylaşma, şimdi görünen ve önceden görünen* gibi olgusal yaklaşımlar görünürlük-görünebilirlik sorgulamalarına zemin hazırlamıştır.

Arendt'e göre görünür olan, sadece herkesçe görülebilen değil aynı zamanda duyulan hatta görme ve duymanın da ötesinde mümkün olan en geniş aleniyete sahip olandır. Öyle ki, bireyler için yalnızca görünen gerçektir. Algılanan herkesçe farklı olabilir. Bu durum bireylerin her birinin başka bir noktada bulunmasındandır. Ancak sonuç olarak farklı bir konumdan da olsa herkesin görüyor olması gerçekliği kesin kılar. Hatta görünürlüğü açıklarken köleliğe atıf yapan Arendt, duyguları ve bireysellikleri hiçe sayılan görünürlükleri bulanıklaştırılmış kölelerin daha önce hiç sahip olmadıkları bir anlama kavuşturulduklarında gerçekliğe ulaşacaklarını ve görünür olacaklarını ifade etmektedir. Kölelik burada örneklem mahiyetindedir. Bir sanat eserinin toplumsallaştırılması ile bir kölenin özgürleştirilmesi, onları yeniden anlamlandırıp görünür kılmak konusunda aynı anlama karşılık gelmektedir²⁵.

Kamusal alan ve kamusal alanda görünebilirlik konusu ise eşitlik olgusu üzerinden ele alınmalıdır. Toplumda her birey eşittir ve bu kamusal alanda yansıtılır. Fakat eşitlik yalnızca aynı dönemde yaşayan bireylerce sağlanmaz, kamusal alanı kullanıcıların birbirleriyle eşit paylaşıyor oldukları gibi onu geçmişte yaşamış olanlarla ve gelecekte yaşayacak olanlarla da eşit paylaşmalıdır. Üstelik bunu kamusal alanda görünür kılarak sürdürmelidir. Algılanan herkesçe farklı olsa da aynı olgu etrafında toplanıp onunla bir yönden bağlantı kurabiliyor olmak ve bağlantının kamusal alanda zamanla

25 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 92.

kendi özünü bulması eşitliğin esasıdır; görünebilirlik de eşitliğin akabinde belirir. Aksi takdirde kamusal alanın tahribatı kaçınılmaz, tamiratı da uğraştırıcı olacaktır. Geçmişte yaşamış ve gelecekte yaşayacak olanlar şu anda yaşayanlarla eşittir. Bu eşitlik bireylerin aynı olguya odaklanmasının temelinde vücut bulur, algılananın farklı olması doğal bir sonuçtur. Bunlara bağlı olarak kamusal alan nosyonu ise eşitliğin görülür kılındığı platformdur²⁶.

Görülür olmaya layık olan aslında nedir? Geçmişten günümüze gelerek ya da bulunduğumuz dönemde *görünebilir* olmayı başarmış olan nasıl *şeyleştirilmiştir*? Ve görünür olması istenip görünür olamayan bu süreçte hangi sorunu yaşamaktadır? Arendt'e göre hiçbir şey kendi başına görünür olamaz. Onun görülecek, duyulacak, hatırlanacak düzeye gelmesi için bir olayın içinde, bir eserde, belki bir heykelde hayat bularak kendi gerçekliğini belgelemesi gerekmektedir. Bu durum *şeyleştirme* eylemidir ve doğrudan görünebilirliğe hizmet etmektedir. Şeyleştirilebilmiş olan görünebilir²⁷.

Şiir, heykel ya da edebî bir eser söz konusu olduğunda elbette estetik sorgulamalar ön plana çıkar. Ancak görünür olan her şeyin bir söz söylemesi, şeyleşmesi, nesneleşmesi gerektiğini söyleyen Arendt, var olan her şeyin görünmek zorunda olduğunu da ekleyerek işlev konusuna parantez açmaktadır. Kendine özgü bir işlevi ve işlevine yönelik bir biçimi olan her şey kamusal alanda görünürdür. Bireyin hayatında yer alan şeyler ancak işlev ve biçim birbirine uyduğunda anlamlı hâle gelir. Bu şartı sağlamayan nesnelerin kamusal alanda bireylere görünmeyip kendi kendilerine yok olacakları anlamına varılmaktadır²⁸. Bugün yapıtlı çevrede de bunun örnekleri mevcuttur. Hatta bunu nesnelere ziyade canlıların kendileriyle de özdeşleştirmek mümkündür. Genetik yatkınlıkları gereği çevresel şartlara uyum sağlayamayan canlıların evrimsel süreçte nesillerini idame ettirememeleri de bunun örneği sayılabilir.

Arendt'in kamusal alan söylemleri literatürde birçok çalışma tarafından incelenmeye devam etmektedir. Mensch²⁹ "Public Space" adlı çalışmasında kamusal alanı oluşturan kavramları Arendt'in kamusal alan modeli üzerinden irdelemiştir. Biçer Olgun³⁰ Arendt, Habermas ve Sennett gibi baskın kuramcılarının kamusal ve özel alan

26 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 95-99.

27 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 151.

28 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 254.

29 Mensch çalışmasında ayrıca Arendt'in kamusal alan modelini açıklamada sıkça kullandığı "görünürlük", "güç", "özgürlük", "otorite", "güvenilirlik" gibi kavramlara önemli bir yer vermiştir. James Mensch, "Public Space", *Continental Philosophy Review* 40 (2007), 31-47, erişim 5 Mayıs 2020, <https://doi.org/10.1007/s11007-006-9038-x>.

30 Biçer Olgun çalışmasında takındığı objektif tavrı nedeniyle herhangi bir yazarın tarafını tutmamaktadır. Bu sebeple Arendt yaklaşımlarının özetlenmesi ve diğer iki düşünürün yaklaşımlarıyla karşılaştırılmasında önemli bir kaynaktır. Hülya Biçer Olgun, "Jürgen Habermas, Hannah Arendt ve Richard Sennett'in Kamusal Alan Yaklaşımları", *Sosyolojik Düşün* 2(1) (2017), 45-54.

yaklaşımlarını bir karşılaştırmayla özetlemiştir. Firdin Özgür³¹ ise kamusal alanı sosyolojik boyutta ele aldığı çalışmasında Arendt'in *aleniyet, müşterek olma* gibi özetlenebilecek olan yaklaşımlarına referans vermeden geçmemiştir. Bunlara ek olarak, Arendtçi yaklaşım sanal mekân kapsamında sorgulanan kamusal alan çalışmalarına da yön vermektedir. Salikov³² sanal mekânda kamuoyu oluşturmanın, kamusal mekânın ve sanal mekânın birbirlerini nasıl yönlendirebileceklerini Arendt'in bakış açısına dayandırarak incelemiştir. Kamusal alanın ve nesnelerin görünebilirliklerini ele alan Arendt bunun tamamen insana özgü olduğunu vurgulamış, onun yeterlilikleri doğrultusunda sağlanabileceğini anlatmak istemiştir. Öyle ki *kamusal alan (public realm)* da estetik değere sahip ya da sadece işlevsel olan eserler de insanın onu görünebilir kıldığı kadar görünebilirdir. Bu çalışmada ise, *görünürlük (visibility, appearance)* anlayışı hâkimdir. Zamanın tarihi sarnıçları günümüzde kamusal alanlara çevrilerek şekleşmiş olan çukurbostanların yeterince görünür olmaması durumu çalışmanın esas problemini oluşturmaktadır.

Arendt Yaklaşımıyla Aetius Sarnıcı (Karagümrük Çukurbostanı)

Vefa Stadyumu ve Vefa Spor Kulübü üyelerine hizmet veren spor salonu ve küçük ek halı saha ile bulunduğu alanı kaplayan Karagümrük Çukurbostanı (Aetius Sarnıcı) Fevzi Paşa Caddesi (eski Divanyolu ya da daha eski adıyla Mese) üzerine bulunmaktadır. Sav, bazı kaynakların sarnıcın 419-425 yılları arasında yapıldığını söylerken, bazılarının ise 364-378 yılları arasında tamamlandığını yazdığını belirtmektedir³³. Fakat birçok kaynak ise 421 yılında tamamlandığını söylemektedir³⁴. 1940'ta Çukurbostan'ın güneydoğu cephesi yıkılıp spor kulübü için yapı inşa edilmiştir. 1962'de ise stadyum kullanıma açılmıştır ve hâlâ hizmet vermektedir³⁵.

31 Firdin Özgür aslında oldukça farklı dinamikleri ve değişkenleri olan kamusal alana çoğunlukla mekânsal yaklaşıldığı eleştirisinden hareketle kamusal alan literatürünü geniş bir ölçekte tarayarak Arendt, Habermas, Iveson, Adut, Benhabib ve toplumsallığı sorgulayan daha fazla yazara yer vermiştir. Ebru Firdin Özgür, "Kamusal Mekanların Toplumsal Boyutları Üzerine Bir Değerlendirme", *tasarım+kuram dergisi* 14 (26) (2018), 119.

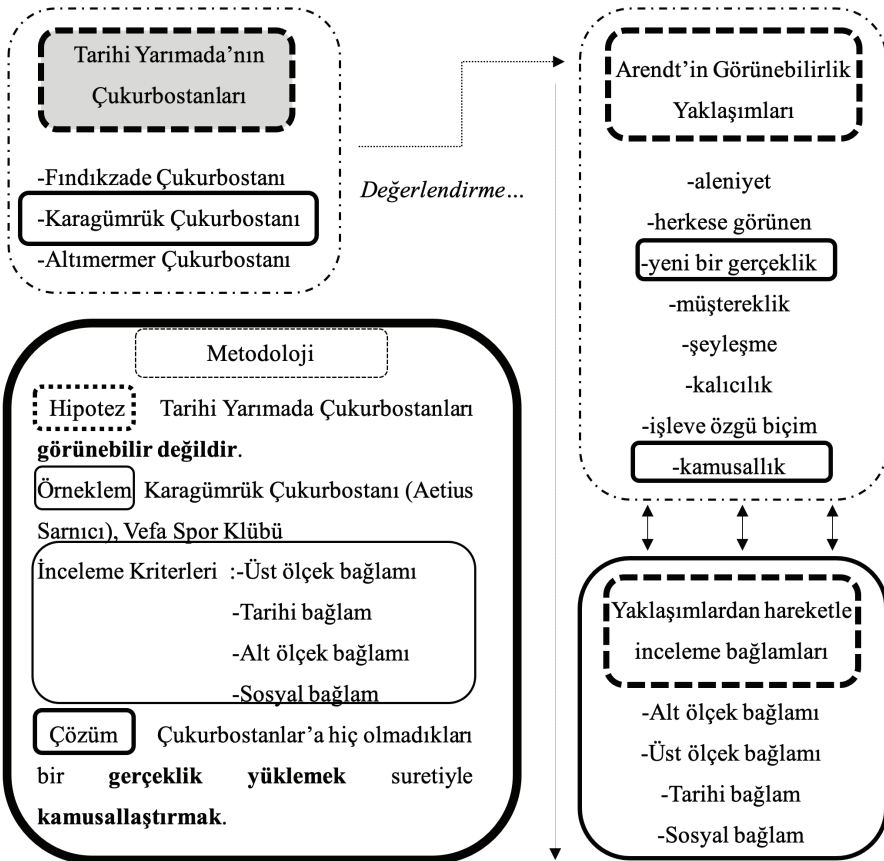
32 Salikov tartışmasını Habermas'ın "public sphere" ve Arendt'in "public realm" karşılaştırmasıyla başlatmıştır. Bu tartışma Arendt'in sanal mekânda kamuoyu (public opinion) oluşumu konusuna dair bir temel hazırlarken "public realm" ve "public sphere" terimlerinin neden her ikisinin de Türkçeye "kamusal alan" olarak çevrildiğini sorgulatmaktadır. Salikov sanal mekânda "kamuoyu" oluşturma konusunu Arendtçi ve Habermasçı yaklaşımla ele alarak, bu türdeki kamusal alanların politik sorgulamasını derinleştirmektedir. Alexey Salikov, "Hannah Arendt, Jürgen Habermas and Rethinking the Public Sphere in the Age of Social Media", *Russian Sociological Review* 17(4) (2018), 95, erişim 8 Mayıs 2020, <https://doi.org/10.17323/1728-192x-2018-4-88-102>

33 Murat Sav, "XIV. Bölgenin (Regio) Arkeotopografik Özellikleri Dâhilinde Mihrimah Sultan Külliyesi ve Devşirme Malzeme Kullanımı", *Restorasyon Yıllığı Dergisi* 9 (2014), 100.

34 Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları", 17; Eyice, "Aetios Sarnıcı", 86; Altuğ'un doktora tezinde Janin ve Mango'dan aktardığı bilgilerden faydalanılmıştır. Bk. Altuğ, "İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı", 46.

35 Murat Sav, "XIV. Bölgenin (Regio) Arkeotopografik Özellikleri Dâhilinde Mihrimah Sultan Külliyesi ve Devşirme Malzeme Kullanımı, 100.

Üç çukurbostandan Karagümrük Çukurbostanı'nın seçilme nedeni çukurbostanın Mese üzerinde bulunmasıdır. Mese, şimdiki Fevzi Paşa Caddesi, Beyazıt Meydanı'ndan başlayıp Theodosius Surları'na kadar giden, çok uzun ve kullanılmaya başlandığı dönemden bu yana değişmemiş tarihi bir aksın üzerindedir³⁶. Tarihi Yarımada'nın uzantısında olması Karagümrük Çukurbostanı'nın karşılaşmakta olduğu görünebilirlik sorununu ve ihtiyacını daha belirgin hâle getirmektedir. Bu sebeple Karagümrük Çukurbostanı, Arendt'in görünebilirlik ile ilgili düşüncelerini temel alan 4 bağlama (üst ölçek ve tarihsel bağlam, alt ölçek ve sosyal bağlam) ayrılarak incelenmiştir. Arendt okumasından elde edilen çıkarımlar konunun nasıl inceleneceğine ışık tutmakla birlikte çözüm önerisi sunarken de etkili olmuştur. Metodolojik kriterlerin oluşturulmasında yine Arendt'in görünebilirlik söylemleri esas alınmıştır (G. 3).

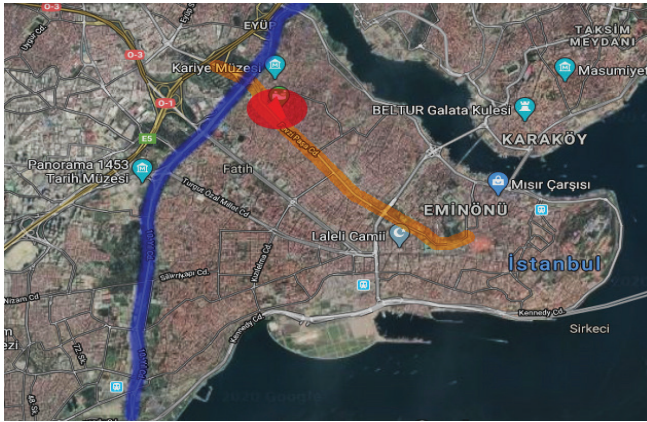
G. 3. Metodoloji Diyagramı (Gündüz ve Birer, 2020).

36 Maurice Münir Cerasi, *The İstanbul Divanyolu: A Case Study in Ottoman Urbanity and Architecture* (Würzburg: Verlag, 2016), 44-56.

Üst Ölçekte Görünebilirlik

“Her şeyin herkes tarafından görüldüğü, mümkün olan en geniş aleniyete sahip olma durumu”³⁷ olarak tanımlanan görünebilirlik yaklaşımından hareketle Karagümrük Çukurbostanı üst ölçekte incelenecektir. Bu bağlam üzerinden Karagümrük Çukurbostanı'nın bugünün İstanbul'unda bulunduğu konumda şehrin tamamında ve Tarihi Yarımada'da yeterli düzeyde görünebilir olmaması durumu ve nedenleri sorulacaktır.

Vefa Stadyumu, eski adıyla Aetius Sarnıcı, İstanbul'un Fatih ilçesinin Karagümrük semtinde Fevzi Paşa Caddesi'ne paralel olarak konumlanmaktadır. Çukurbostan'ın kentle ilişkisi bu cadde üzerinden kurulmaktadır. Fevzi Paşa Caddesi Bizans'ta Mese'nin, Osmanlı'da Divanyolu'nun uzantısıdır. Osmanlı ve Bizans için bir prestij simgesi olan Mese³⁸ artık öyle olmasa da Tarihi Yarımada'nın merkezi ve Theodosius Surları arasında önemli bir ulaşım aksıdır, birinci derece şehir içi anayol olarak tanımlanmıştır³⁹. Bu durumda, bu cadde sur içi ve sur dışını birbirine bağlarken, Karagümrük Çukurbostanı da surlardan geçildiğinde –surlara yakınlığı nedeniyle (G. 6)- karşılama ve uğurlama görevini üstlenmelidir. Yapılan gözlemler göstermiştir ki surlardan geçilerek Yarımada'ya girildiğinde, Çukurbostan geometrisinden kaynaklanan devasa boşluk kendini belli etmekte, ancak bu boşluğun ne anlama geldiği fark edilememektedir. Bu durumda Çukurbostan'ın üst ölçek ilişkilerindeki rolü açıktır fakat görünür kılınmayışı rolünün önüne geçmektedir.

G. 4: Karagümrük Çukurbostanı Üst Ölçek İlişkileri. Tarihi Yarımada, Theodosius Surları (mavi taralı), Fevzi Paşa Caddesi (sarı taralı), Karagümrük Çukurbostanı ve çevresi (kırmızı taralı) (Google Maps üzerine işleme Gündüz ve Birer, 2020).

37 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 92.

38 Doğan Kuban, “Divanyolu”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları 1993), 72-73; Cerasi, *The İstanbul Divanyolu: A Case Study in Ottoman Urbanity and Architecture*, 56-69; İsmail Sağdıç ve Meltem Gündoğdu, “Tarihi Yapıların Kullanım Kaynaklı Sorunları “Divanyolu Üzerinde Bir İnceleme”, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 1(22) (2011), 79.

39 Cenk Hamamcıoğlu ve Zekiye Yenen, “İstanbul Tarihi Yarımada’da Ulaşım Ağı ve Kentsel Hizmet Alanlarının Yerleşimi Etkileşimi”, *Megaron* 4(3) (2009), 177.

Tarihi Bağlamda Görünebilirlik

“(...) Kamusal alana yalnızca bizle birlikte yaşayanlarla değil bizden önce yaşamış olanlarla ve bizden sonra yaşayacak olanlarla da müşterek olarak sahibiz. Fakat böyle bir müştereklik ancak kamuda görünebilir olduğu ölçüde varlığını sürdürebilir. Müşterek bir dünyanın koşulları altında gerçekliği temin eden, esas olarak onu oluşturan, herkesteki mevcut “ortak doğa” değil, konum farklılıklarına ve buradan kaynaklanan perspektif çeşitliliğine rağmen her bir kişinin aynı nesneyle ilgilenmekte olmasıdır...”⁴⁰

görüşü tarihi sarnıcın zaman içerisinde geçirdiği süreçlere işaret etmektedir. Görünebilirliğin sağlanması şunun anlaşılması ile mümkündür: Sadece şimdi aynı dünyayı paylaştığımız bireylerle değil, geçmişte yaşamış ve gelecekte yaşayacak olan bireylerle de eşit haklara sahibiz. Bunun anlamı ancak uzun bir tarihsel süreç geçirmiş olan objelerde aranabilir ve tarihi sarnıçlar bu arayış için en iyi örnekleri temsil etmektedir. 1600 yıllık bir geçmişe sahip olan açık sarnıcın var olduğu süre boyunca bu şartı sağlayıp sağlamadığı bu bölümde incelenecektir.

421 yılında inşası biten Aetius Sarnıcı bilindiği üzere bir açık sarnıçtır⁴¹. Tarihi Yarımada’da birçok açık-kapalı sarnıç bulunmaktadır fakat açık sarnıçlar kapalı sarnıçlara göre çok daha geniş hacimlidir. Bu nedenle açık sarnıçların konutların su ihtiyacını karşılamada değil tarım arazilerinin sulanması için gerekli suyun depolanmasında kullanıldığı düşünülmektedir⁴². Bağlantılı olduğu Valens İsale Hattı’nın 10. yüzyılda zarar görmesinden sonra ise Aetius Sarnıcı’nın bostan olarak kullanılmaya başlandığı ve Osmanlı’da da bu işlevinin devam ettiği düşünülmektedir. (G. 5, G. 6, G. 7).

Tarihi kırılmalara bakıldığında açık sarnıç ve sonrasında bostan olarak daha kamusal hizmet vermiş⁴³ Çukurbostan’ın şimdiki yarı kamusal hizmeti görünebilirliğinin de varmış olduğu noktayı işaret etmektedir. Kırılmalar göstermiştir ki tüm İstanbul’a hitap edebilecek olan çukur yalnızca belli bir kitleyi ilgilendirir hâle gelmiştir. Stadyum kullanımı çukuru çukur yapan duvarları kapatmış, bostanı bostan yapan toprağın üzerini çim sahayla örterek asıl kimliğini görünmez kılmıştır. Bundan dolayı, Arendt’in vurgulamış olduğu müştereklik ne geçmişte yaşayan bireylerle şimdiki arasında, ne de şimdiki bireylerin kendi aralarında yeterince güçlü bir bağ sağlayamamıştır.

40 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 99.

41 Yücel, “İstanbul’da Bizans Sarnıçları”, 17; Eyice, “Aetios Sarnıcı”, 86; Sav, “XIV. Bölgenin (Regio) Arkeotopografik Özellikleri Dâhilinde Mihrimah Sultan Külliyesi Ve Devşirme Malzeme Kullanımı”, 100; Altuğ, “İstanbul’da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı”, 46.

42 Altuğ doktora tezinde bu bilgiye Downey ve Koder’den aktararak yer vermiştir. Altuğ, “İstanbul’da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı”, 46.

43 Altuğ, “Planlama İlkeleri ve Yapım Teknikleri Açısından Tarihi Yarımada’daki Bizans Dönemi Sarnıçları”, 3-22.

G. 5: 1929, Pervititch Haritası. Güneydoğu cephesi ve kuzeydoğu cephesi üzerinde yapılaşma görülmekte (Pervititch, 1929, 31 ve 32. paftaların birleşimi).

G. 6: 1946, Karagümrük Çukurbostanı. Güneydoğu duvarı yıkılıp kulüp binası inşa edilmiş (İBB Şehir Haritaları, <https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/> 1946).

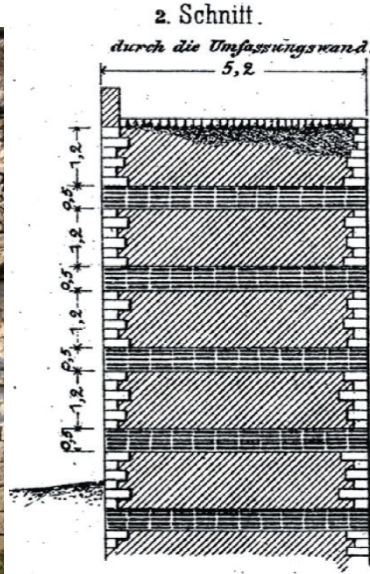
G. 7: 1996, stadyum kullanıma açılmış ve şekli net okunmakta, çevre yapılaşma aynı durumda seyretmiş (İBB Şehir Haritaları, <https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/> 1966).

Alt Ölçekte Görünebilirlik

“(…)Var olan her şey görünmek zorundadır ve kendine özgü bir biçimi olmadan hiçbir şey görünemez; bu anlamda aslında kendi işlevsel yararını bir şekilde aşmayan hiçbir şey olamaz ve onun aşkınlığı, güzelliği ya da çirkinliği, kamusal görünümü ve görünürlüğü ile özdeşdir. Bir şeyin mükemmelliğinin ölçütü sadece yararlılığı değil, görüntüsüne uyup uymadığıdır...”⁴⁴

Arendt’in bu yaklaşımı tarihî sarnıcın alt ölçekte görünebilirliğine referans vermektedir. Bu sebeple, çukurun mimarisi, güncel programı ve yakın çevresiyle ilişkisi incelenerek görünebilirlik sorgulanacaktır.

Karagümrük Çukurbostanı, diğer adıyla Aetius Sarnıcı, 244x85 m²’lik bir alanı kaplamakla birlikte yaklaşık 14m’lik yüksekliğe sahip geniş bir çukurdur. Çukuru oluşturan duvarların bir kısmı zaman içinde yıkılmış, bir kısmı görünmekte (G. 8, G. 9), bir kısmı ise şu anki Vefa Stadyumu’nun seyirci tribünü nedeniyle kapanmıştır (G. 10, G. 11). Çukurda ana futbol sahası haricinde, daha küçük bir saha ve diğer sportif hizmet birimleri bulunmaktadır.

G. 8: Sarnıç Duvarı Yapım Tekniğini Gösteren Fotoğraf (Emel Birer Arşivi, 2015).

G. 9: Sarnıç Duvarı Yapım Tekniğini Gösteren Çizim (Philipp Forchheimer ve Josef Stryzowski, *Die Byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, 46)

44 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 99.

G. 10: Vefa Stadyumu, Fevzi Paşa Caddesi Kotundan Görünüş (Gündüz ve Birer, 2020).

G. 11: Sarnıcın Duvarlarının Üzerine Kurulmuş Seyirci Tribünü (Gündüz ve Birer, 2020).

Araç ve yaya hareketlerinin yoğun gözlendiği Fevzi Paşa caddesinde konut, eğitim (okul-kurslar), alışveriş ve vakit geçirmeye yönelik hizmet veren birimler bulunmaktadır. Vefa Stadyumu, yakın çevresindeki bu hareketliliğin oluşturduğu kamusal ve yarı-kamusal nedeniyle görülebilirlik sorgulamalarını aydınlatacak veriye sahiptir. 1962 yılında stadyuma ait birimler inşa edilmek üzere güneydoğu cephesi yıkılan Çukurbostan'ın görülebilen tek cephesi G. 10'da Fevzi Paşa Caddesi'nden görülen kuzeydoğu cephesidir. Bu cephenin Kurtağa Çeşmesi Sokağı'ndan görünmesi gereken arka kısmı ise tamamen konutlarla örtülmüştür (G. 12). Salma Tomruk Caddesi'nde ise görünen duvar sarnıcı değil stadyuma aittir, duvarın devamındaki birimler kullanıcı ihtiyacına yönelik olan satış birimleridir (G.13).

G. 12: Sarnıcın Kuzeybatı Duvarının Arkasında Paralel Uzanan Kurtağa Çeşmesi Sokağı (Gündüz ve Birer, 2020).

G. 13: Sarnıcın Güneybatı Duvarının Arkasında Paralel Uzanan Salma Tomruk Caddesi (Gündüz ve Birer 2020).

Aetius Sarnıcı'nın geometrisinde (şekli ve hacmi) meydana gelen bozulmalar ve müdahaleler de Çukurbostan'ın görünebilirliğinin önünde duran sebepler arasındadır. Çünkü kendine özgü bir biçimi olan sarnıcın geometrisinden ziyade stadyum kullanımına olanak tanıyan saha düzeni görünürdür (G. 10).

Sosyal Bağlamda Görünebilirlik

Görünebilirliğin sosyal bağlamına vurgu yapan iki farklı yaklaşım vardır. Birincisi görünebilirliğin mümkün kamusal alanın oluşumundan ve öğelerinden bahseder: “(...) O nedenle insanların bu dünyada görülebilmek için gerek duydukları mekânı oluşturan kamusal alan, insan elinden çıkma bir eserden (insanın elinin işinden) ya da bedeninin emeğinden çok daha insana özgü bir iştir.”⁴⁵ İkincisi ise görünen nesnenin odağa alındığı ve görünürlüğü bu noktada nasıl gerçekleştiğini anlatan görüştür: “(...) Bizler için gerçekliği oluşturan ‘görünüş’ tür –tarafımızdan olduğu kadar başkalarının da görülen ve duyulan şey”⁴⁶. Başkalarının görülenler ve duyulanlar, anlamını herkesin farklı bir konumdan görüyor ve duyuyor olmasından kazanır. Gördüklerimizi gören, duyduklarımızı duyan diğer bireylerin varlığı gerçeklikten emin olmamızı sağlar.

Bu vurgulamalardan hareketle sorgulanması gereken Karagümrük Çukurbostanı'nın kamusal alana dönüşme potansiyeli ve çevre kullanıcısının bunda nasıl bir rolü olabileceğidir. Dolayısıyla, stadyum kullanımı bu bağlamda tartışılmalıdır. Yalnızca maç olduğu zamanlarda sınırlı kullanıcıyı tribünde maç izlemek suretiyle bünyesine davet eden Vefa Spor Kulübü, maç olmadığı zamanlarda da yine yalnızca sporla ilgilenen kullanıcıya açıktır. Stadyum haricindeki alana herkes girebilir fakat sporla ilgilenmediği sürece herhangi bir eyleme tutunamayıp vakit geçirmeden mekânı terkeder. (G. 14). Oysaki bu çukurun iç hacmi, çevresi, iç duvarları, dış duvarları kamuya açık bir eylemin parçası hâline getirilmelidir. Kullanıcı henüz hacmin içine girmeden, çevresindeyken Çukurbostan'ın yakınlarında olduğuna, onunla ilişki kurduğuna ve onu gördüğüne ikna olmalıdır. Daha sonra ise kullanıcının onu şekillendirmesine ve toplumsal hafızanın bir unsuru hâline getirmesine izin verilmelidir. Stadyum gibi sınırlı zamanda kullanılan, spor merkezi gibi herkese açık olmayan, halı saha gibi yalnızca erkek kullanıcıya hitap eden yarı kamusal alanlar Çukurbostan'ın görünebilirliğine gölge düşürmektedir.

G. 14: Stadyum Tribünün Örtü Elemanının Kullanıcının Çukuru Görmesini Engellemesi ve Yaya Yoğunluğu. Şehir kullanıcısı burada sarmıcın Fevzi Paşa Caddesi'ne paralel uzanan duvarın üzerinde yürümektedir. (Gündüz ve Birer, 2020).

G. 15. Fevzi Paşa Caddesi Araç Hareketliliği (Gündüz ve Birer, 2020).

45 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 302.

46 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 302.

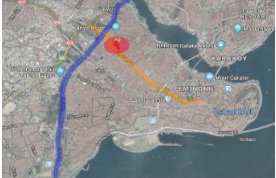
Arendt'in vurguladığı “gerçek olan görünürdür, görünür olan eşit paylaşılandır, eşit paylaşmak insana özgü bir eylemdir” yaklaşımı stadyum kullanımı ile ters düşmektedir. Oysaki Fevzi Paşa Caddesi gibi hareketli bir aks üzerinden olmak; okul, alışveriş mekânları, vakit geçirme yerleri, hareketli araç trafiği çevre kullanıcısının kamusal yaratımlara cevap vereceğini ve katkıda bulunabileceğini göstermektedir (G. 14, G. 15).

Yukarıda üst ölçek, tarihi, alt ölçek ve sosyal bağlamlar çerçevesindeki görünürlük sorunsalını merkeze alan bulgular tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı bağlam ilişkileri çerçevesinde şekillenen mekân pratiklerinin sosyal ilişkilere nasıl yansıtacağı konusu bağlamsal çözüm önerileri üzerinden tartışılacaktır.

Bağlamsal Çözüm Önerileri

Aşağıda bağlamlar üzerinden elde edilen görünebilirlik sorunlarına yönelik çözüm önerilerini içeren tablolara yer verilmiştir (T. 2, T. 3, T. 4, T. 5). Sorunların tespit edilmesinde ve bağlamların belirlenmesinde ana yönlendirici rolünde olan Arendtçi bakış açısı çözüm önerileri geliştirme aşamasında da etkili olarak bütüncül bir yaklaşımı mümkün kılmıştır. Tablolar sırasıyla üst ölçek bağlamında (G. 16), tarihi bağlamda (G. 17), alt ölçek bağlamında (G.18) ve sosyal bağlamda (G. 19) çözüm önerileri sunmaktadır. Tüm bağlamları içeren başlıca çözüm önerisi alanı kamusallaştırma problemine yönelik olarak sunulan mekân pratikleridir. Üst ölçekte bir karşılama-uğurlama mekânına dönüşen Aetius Sarnıcı, tarihsel bağlamda tarihin duvarlarını kullanıcıya sunmalıdır. Alt ölçekte duvarların önüne geçecek herhangi bir mekânsal kullanıma izin verilmemelidir. Sosyal bağlamda ise kamusal birleştiriciliği amaçlaması istenen Karagümrük Çukurbostanı, kullanıcıyı yeşille buluşturarak bir dönemde bostan olarak kullanıldığını hatırlatmalıdır.

Tablo 2: Üst Ölçek Bağlamına Yönelik Çözüm Önerisi

Arendt'in Söylemi	Çözüm Önerisi (Üst Ölçek Bağlamı)
<p>“Her şeyin herkes tarafından görüldüğü, mümkün olan en geniş aleniyeyle sahip olma durumu” (Arendt, 1958: 92)</p>	 <p>G. 15: Karagümrük Çukurbostanı İçin Önerilen Üst Ölçek İlişkileri (Google Maps, Gündüz ve Birer, 2020).</p>
<p>Referans Görsel</p> <p>Hâlihazırda var olan üst ölçek ilişkileri için referans görsel (G. 6)</p> 	<p>Çukurbostanlar görünebilir olma yolundaki dönüşümlerinde yalnızca buldukları çevre ölçeğinde değil İstanbul ölçeğinde de görülür olmalıdır. Bu durumda Çukurbostan surlara yakın konumu nedeniyle bir karşılama-uğurlama göreviyle görünür kılınmalıdır.</p>

Tablo 3: Tarihi Bağlama Yönelik Çözüm Önerisi

Arendt'in Söylemi	Çözüm Önerisi (Tarihi Bağlam)
<p>“(...) Kamusal alana yalnızca bizlerle birlikte yaşayanlarla değil bizden önce yaşamış olanlarla ve bizden sonra yaşayacak olanlarla da müşterek olarak sahibiz. Fakat böyle bir müştereklik ancak kamuda görünebilir olduğu ölçüde varlığını sürdürebilir...” (Arendt, 1958: 99)</p>	 <p>G. 16: Karagümrük Çukurbostanı'nın Tarihi Değerini Yansıtmak Üzere Mevcutta Görünen Duvarlar İçin Kullanım Önerisi (Gündüz ve Birer 2020).</p>
<p>Referans Görsel</p> <p>Karagümrük Çukurbostanı'nın stadyum olarak kullanılmaya başlandığı dönemlere ait referans görsel (G. 9)</p> 	<p>Şehir kullanıcısı sarmıcın tarihine ait öğelerle ilişki kurduğu süreci tarihi bağlamda görünebilirlik sağlanabilir. Mimarlık ve şehir disiplini çalışanları duvarların kullanıcıyla ilişkisini belirlemek ve dikkat çekmek üzere kolektif fikirler üretmelidir. Organize edecekleri atölye çalışmaları ise Çukurbostan'a verilen değer bir parçası olacaktır.</p>

Tablo 4: Alt Ölçek Bağlamına Yönelik Çözüm Önerisi

Arendt'in Söylemi	Çözüm Önerisi (Alt Ölçek Bağlamı)
<p>“(…) bu anlamda aslında kendi işlevsel yararını bir şekilde aşmayan hiçbir şey olamaz ve onun aşkınlığı, güzelliği ya da çirkinliği, kamusal görünümü ve görünürlüğü ile özdeşdir. Bir şeyin mükemmelliğinin ölçütü sadece yararlılığı değil, görüntüsüne uyup uyduğudur…” (Arendt, 1958: 254)</p>	 <p>G. 17: Çukurbostan'ın duvarları mümkün olan her açıdan görünür kılınmak zorundadır (Gündüz ve Birer, 2020).</p>
<p>Referans Görsel Alt ölçek ilişkileri için referans görsel (G. 10)</p> 	<p>Fevzi Paşa Caddesi'nde herkes duvarların farkında olarak yürümelidir. Bu durumda sarnıcın mimari elemanlarının, yani duvarlarının önüne geçecek hiçbir elemanın varlığına izin verilmemelidir. Çukurbostan bir açık sarnıçtır, bostan ya da yeşil alandır, ancak bir stadyum değildir. Dolayısıyla Çukurbostan'ın anlamını geri kazanması için duvarlar görünür kılınmalıdır.</p>

Tablo 5: Sosyal Bağlama Yönelik Çözüm Önerisi

Arendt'in Söylemi	Çözüm Önerisi (Sosyal Bağlam)
<p>1)“(…) insanların bu dünyada görülebilmek için gerek duydukları mekânı oluşturan kamusal alan, insan elinden çıkma bir eserden ... çok daha insana özgü bir iştir.” 2)“(…)Bizler için gerçekliği oluşturan 'görünüş'tür –tarafımızdan olduğu kadar başkalarınca da görülen ve duyulan şey” (Arendt, 1958: 302-92).</p>	 <p>G. 18: Sarnıcın görevinin kamusal bir hizmet vermek olması günümüzde de onu sosyal bağlamda görünebilir kılmak için olması gerektir (Gündüz ve Birer, 2020).</p>
<p>Referans Görsel Yarı kamusal kullanım, referans görsel (G. 13)</p> 	<p>Bu durumda yarı kamusal olan stadyum kullanımını kamusal alana dönüştürmek Çukurbostan'ı yalnızca Karagümrük halkı için değil, tüm İstanbullular ve turistler için de görünür kılmak anlamını içerir. Sarnıcın duvarlarını ve bostanın yeşil dokusunu kamusalılaştırmak görünürlük için sağlanması gereken şarttır.</p>

Hannah Arendt'in görünebilirlik önermelerinden hareketle Karagümrük Çukurbostanı alt ve üst ölçek bağlamlarıyla birlikte tarihi ve sosyal bağlamlar çerçevesinde incelenmiştir. Bu inceleme göstermiştir ki, görünebilirlik tekil bir sebebe bağlı değildir. Şimdiki stadyum kullanımının hem işlevsel hem de fiziksel üstünlüğünden dolayı kopan ve belki de hiç kurulamamış olan sosyal-mekânsal (alt-üst ölçekler) ilişkiler tarihî bağlamın da silikleşmesine sebep olmuştur. Stadyum görevini üstlenmiş olan Çukurbostan'ın sınırlı kullanıcıya sınırlı bir zaman diliminde yarı kamusal olarak hizmet veriyor olması, Çukurbostan'ı kamusal alan olmaktan çıkarıp görünebilirliğini sosyal bağlamından da koparmıştır.

Sonuç

Görünür olmak mahiyetinde “kalıcılık”, “herkese hitap etmek”, “herkes tarafından ilgilenilmek”, “estetik değerlere ve fonksiyona uygun bir biçime sahip olmak”, “insana özgü olmak” araştırmanın işaret ettiği olgusal yaklaşımlardır. Ancak bu düzeye ulaşabilmenin tek yolu görünebilir olması istenene bugüne kadar hiç sahip olmadığı bir gerçeklik yüklemektir. Çukurbostanlar'ın bu doğrultuda sahip olacakları yeni gerçeklik en belirgin tanımıyla *kamusallıktır*. Kullanıcı çukurları çukur yapan tarihî duvarlarla doğrudan ilişki kurmalıdır. İstanbullu Suriçi olarak bildiği Yarımada'da kolay ulaşılabilen ve içinde vakit geçirmeye degecek bir tarihî kamusal alanı bedel ödmeden kullanabileceğinin bilincinde olmalıdır. Tarihi Yarımada'da bulunan turist rotaları arasına çukurbostanlara giden yollar da dâhil edilmelidir. Tarihi değeri sebebiyle görünür olmaları gerektiği düşünülen açık sarnıçlara sosyal bir değer ataması da yapılmalı, kamusallaştırılarak görünür kılınmalıdır.

Çukurbostanların görünebilir olmamaları durumu devam ettiği takdirde yaşanabilecek bazı sorunlar da öngörülmüştür. Doluluk oranı gittikçe artan, kamusallık oranı da aynı oranda azalan İstanbul'da, boşluklar ve boşlukların kamusallaştırılması gittikçe önem kazanmaktadır. Açık sarnıçlar kapsamında bakıldığında ise, bu devasa çukurların görünür kılınmaması toplumu geçmişine bağlayan değerleri yok edecektir. Karagümrük Çukurbostanı odağında yaşanan görünürlük sorunu nedeniyle, Theodosius Surlarına ulaşan Bizans'ın Mese'si, Osmanlı'nın Divanyolu ve şimdiki Fevzi Paşa Caddesi'nin anlamsal bütünlüğü zarar görecektir. Ayrıca, Yarımada açık sarnıçları, İstanbul'da yerleşimin nasıl başladığı ve hangi koşullar çevresinde genişlediği araştırılırken referans noktası olarak kalmaya devam etmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altuğ, Kerim. “Tarihi Yarımada'nın Bazı Bilinmeyen Bizans Dönemi Sarnıçları”. *TÜBA-AR* 15 (15) (2012): 161-175.
- Altuğ, Kerim. “Planlama İlkeleri ve Yapım Teknikleri Açısından Tarihi Yarımada'daki Bizans Dönemi Sarnıçları”. *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları* 15 (2012): 3-22.
- Altuğ, Kerim. *İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihsel Topografyasındaki Dağılımı*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013.
- Arendt, Hannah. *İnsanlık Durumu*. Çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: Ayhan Matbaa, 1958.
- Biçer Olgun, Hülya. “Jürgen Habermas, Hannah Arendt Ve Richard Sennett'in Kamusal Alan Yaklaşımları”. *Sosyolojik Düşün* 2(1) (2017): 45-54.
- Biricik, Ali Selçuk. “İstanbul Şehri ve Su”. *Marmara Coğrafya Dergisi* 2 (1998): 11-32.
- Cerasi, Maurice Münir. *The İstanbul Divanyolu: A Case Study in Ottoman Urbanity and Architecture*. Würzburg: Verlag, 2016.
- Crow, James, Jonathan Bardill ve Richard Bayliss. *The Water Supply of Byzantine Constantinople*. London: Journal of Roman Studies Monograph, 2008.
- Çeçen, Kazım. *Roma Su Yollarından En Uzununu*. İstanbul: Türkiye Sinai Kalkınma Bankası A.Ş. 1996.
- Çetinkaya, Haluk. “İstanbul'un Bizans Dönemi Mimarisi, Bizans Mimarisi”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 8. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2016, 24-56.
- Ertuğrul, Özkan. *İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.
- Ertuğrul, Özkan. “Mimarlık Tarihi İçinde İstanbul Bizans Su Mimarisinin Durumu –I”. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 3(8) (2019): 276-325.
- Eyice, Semavi. “Aetios Sarnıcı”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1993a, 86.
- Eyice, Semavi. “Aspar Su Haznesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1993b, 356-357.
- Eyice, Semavi. “Mokios Sarnıcı”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 5. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1993c, 482-483.
- Eyice, Semavi. “Sarnıçlar”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 6. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1993d, 469-471.
- Eyice, Semavi. “Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşünün Başlangıcı: 800 Yıl Önce Dördüncü Haçlı Seferi'nin İstanbul'u İşgali”. *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 16 (1) (2004): 183-208.
- Firidin Özgür, Ebru. “Kamusal Mekanların Toplumsal Boyutları Üzerine Bir Değerlendirme”. *tasarım+kuram dergisi* 14(26) (2018): 113-125.
- Forchheimer, Philipp ve Josef Strykowski. *Die Byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*. Viyana: Verlag der Mechitharisten-Congregation, 1893.
- Halbwachs, Maurice. *The Collective Memory*. Çev. Mary Douglas. New York: Harper-Colophon Books, 1950, 128-156.
- Hamamcıoğlu, Cenk ve Zekiye Yenen. “İstanbul Tarihi Yarımada'da Ulaşım Ağı ve Kentsel Hizmet Alanlarının Yerleşimi Etkileşimi”. *Megaron* 4(3) (2009): 175-190.
- Jacobs, Jane. *Büyük Amerikan Şehirlerinin Ölümü ve Yaşamı*. Çev. Bülent Doğan. İstanbul: Yaylacık Matbaa, 1961, 387-404.

- Karakaya, Enis. “İstanbul’da Osmanlı Öncesi Döneme Ait Sarnıçlar”. *İslam Ansiklopedisi*. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 161-162.
- Kuban, Doğan. “Divanyolu”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1993, 72-73.
- Lynch, Kevin. *Kent İmgesi*. Çev. İrem Başaran. İstanbul: Doğa Basım İleri Matbaa, 1960.
- Mensch, James. “Public Space”. *Continental Philosophy Review* 40 (2007): 31–47. Erişim 5 Mayıs 2020. <https://doi.org/10.1007/s11007-006-9038-x>
- Norber-Schulz, Christian. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli, 1980.
- Özyurt, Melike ve Nuran Kara Pilehvarian. “Bir Hristiyan Başkenti Olarak Konstantinopolis’in Kentsel Kurgusu”. *GRID-Mimari Planlama ve Tasarım Dergisi* 1(2) (2018):139-176.
- Sağdıç, İsmail ve Gündoğdu, Meltem. “Tarihi Yapıların Kullanım Kaynaklı Sorunları “Divanyolu Üzerinde Bir İnceleme”. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 1(22) (2011): 77-91.
- Salikov, Alexey. “Hannah Arendt, Jürgen Habermas and Rethinking the Public Sphere in the Age of Social Media”. *Russian Sociological Review* 17(4) (2018): 88-102. Erişim 8 Mayıs 2020. <https://doi.org/10.17323/1728-192x-2018-4-88-102>
- Sav, Murat. “XIV. Bölgenin (Regio) Arkeotopografik Özellikleri Dahilinde Mihrimah Sultan Külliyesi ve Devşirme Malzeme Kullanımı”. *Restorasyon Yıllığı Dergisi* 9 (2014): 93-114.
- Yücel, Erdem. “İstanbul’da Bizans Sarnıçları”. *Arkitekt* 325 (1967): 16-20. Erişim 23 Nisan 2020. <https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/>